

KOSÁRY DOMOKOS: A 18. SZÁZAD KUTATÓJA

Krász Lilla

egyetemi adjunktus,

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék

krasz.lilla@btk.elte.hu

„A felvilágosodás az európai ember nagy szellemi kalandja volt, de nem követelte az embertől, hogy gőgös legyen. A felvilágosodás nemcsak az emberi elme, a tudomány nagyszerűségét fedezte fel, hanem az emberi érzelmeket is. Egy olyan kalandja volt tehát az európai embernek, amely egyrészt új lehetőségeket fedezett fel az ember számára a nagyvilágban, de önmagában az emberben is. Ha a felvilágosodásról esik szó, általában a francia felvilágosodásra gondolunk. Ámde ott van az angol felvilágosodás is, amely a szenzualizmus ajándékozott meg bennünket. A szenzualizmus fedezte fel azt, hogy miként hat ránk mindaz, ami a világban történik, hogyan alakít bennünket. A felvilágosodás tehát pluralisztikus jelensége az európai szellemi fejlődésnek. Ebből következően helytelen a hatalomkoncentráció avagy a totalitarizmus kifejlődéséért felelőssé tenni.” Ez a pozitív tekintet jellemezte Kosáry Domokost a 18. század kutatójaként, amit egy 2004-ben vele készített interjúban is megfogalmazott (Hovanyecz, 2007, 10.). A korszak európai és magyar jelenségeit tárgyaló tanulmányaiban, csakúgy, mint a 18. századi Magyarországról írott nagy művelődéstörténelmi szintetizáló monográfiájában, és általában forráskezelésé-

ben, értelmezéseiben szilárd kutatói tartása, koncepciózus, rendszerező, modellalkotó szemlélete, a történelmi valóságot sokoldalúan, differenciált módon feltárni és interpretálni igyekvő tudós képe bontakozik ki.

Kosáry Domokos 18. századra vonatkozó kutatásaiban az 1970-es évektől tudatosan fordult szembe azokkal a részben a 19. század második felének, illetve az első világháborút követő időszak polgári történetírásának a magyar nacionalizmus valamely változatához kötődő hagyományos hanyatláselemletekkel, amelyek amint azt a *Növekedés vagy hanyatlás* címmel 1975-ben a *Valóság* című folyóirat hasábjain megjelent tanulmányában kifejtette: „inkább akadályozták, mint segítették az egykorú valóság felismerését” (Kosáry, 1975, 16.). Ezek közé sorolta Toldy Ferenc 1860-as években megfogalmazott irodalmi és kulturális hanyatlásról szóló koncepcióját (Toldy, 1864–1865). Toldy álláspontja szerint ugyanis 1711 után a rendi szabadságküzdelmeket követő rendi kompromisszum, a Habsburg Monarchiába való betagozódás időszakában a nemesség „nemzeti” ideológiája megszakadt, s visszaesés, „nemzetietlen” kor következett. Ebben 1772-ben a „nemzeti műveltség emelkedéséért” fellépő Bessenyei egymaga hozott

döntő és váratlan fordulatot. A nemzeti momentum Toldy által történő, az ország állapotaira nézve kizárólagos fokmérőként való alkalmazásával szemben Kosáry Domokos a felvilágosodás korszerű világnézeti és társadalmi mondanivalóját hangsúlyozta, kiemelve a csak szóbeli kultúrában élők számának csökkenése mellett az írásbeliség szerepének a század folyamán tapasztalható növekedését, a hazai feltételek között különleges funkciót betöltő latin nyelvű irodalom jelentőségét, valamint a főnemesi udvarok által képviselt magaskultúra alternatívájaként más társadalmi rétegek (köznemesség, polgárság, mezővárosi parasztság) műveltségi színvonalának emelkedését.

A tereziánus időszak gazdaságpolitikáját – a gazdasági, ipari hanyatlás jegyében – Magyarország gyarmatosításaként értelmező, a legmarkánsabban Eckhart Ferenc által 1922-ben megjelentetett monográfiájában (Eckhart, 1922), majd annak folytatásaként 1958-ban kiadott munkájában (Eckhart, 1958) képviselt történelmi koncepcióval szemben Kosáry Domokos arra mutatott rá, hogy Magyarország és az egész kelet-közép-európai régió gazdasági elmaradottságának és függő helyzetének okai valójában a 16. századig vezethetőek vissza, következésképpen Bécs 18. századi gazdaságpolitikája „... e régi folyamatnak csupán egy újabb szakaszát nyitotta meg, amelyben e jelenségek sajátos formában folytatódtak, némileg módosítva ezt az elmaradottságot és függőséget, de nem változtatva sem e több évszázados jelenségek lényegén, sem az alapvető struktúrán, sőt bizonyos fokig maga ez a gazdaságpolitika is az adott struktúrának volt inkább produktuma” (Kosáry, 1975, 20–21.). Érvrendszerében Kosáry hangsúlyozza továbbá azt, hogy a magyar nemesség adómentessége következtében elmaradt kincstá-

ri adóbevételek pótlását, valamint az örökös tartományok iparának a nyugati és főként porosz versennyel szembeni fellendítését célzó 1754-től bevezetett protekcionista vám- és gazdaságpolitika a század folyamán nem feltétlenül volt következetesen egyre szigorúbb. Magyarország Monarchián belüli alárendelt pozíciója megmaradt ugyan, s a gazdaság szektorain belül a dinamikus tényezőt mindenképpen a mezőgazdaság képviselte, azonban a konjunktúrák egymást követő periódusaiban, „... a különböző, részben ellentmondásos tendenciák összehatása következtében a magyarországi ipar is összességében kedvezőbb helyzetbe került” (Kosáry, 1975, 20.): lehetőséget kaptak bizonyos céhen kívüli polgári ipari vállalkozások, sőt a józsefi évtizedet a manufaktúraipar látványos fellendülése jellemezte. Az 1790–1791. évi országgyűlés által kiküldött bizottságok közül a Kereskedelmi Bizottságban tevékenykedő remek felvilágosult közgazdászok báró Podmaniczky József és Skerlecz Miklós munkálatai nyomán készített érzékeny, a bécsi gazdaságpolitikai gyakorlatot elsőként gyarmati-ként aposztrofáló analízist és kitűnő politikai érveket felsorakoztató gazdaságpolitikai programot Kosáry a Magyarország gazdasági, nemzeti emancipálásáért küzdő kortársi megnyilatkozások lenyomataként interpretálta.¹

A Kosáry Domokos által elutasított hanyatláselemletek sorában végül Szekfű Gyula 1935-ben megjelent *Magyar történet*-ének IV. kötetében erkölcsi-társadalmi hanyatlással, libertinizmussal azonosított felvilágosodás-

¹ Kosáry Domokos a Kereskedelmi Bizottság 1791 és 1793 közötti munkálataira vonatkozó eredményeit és reflexióit először az 1968-ban rendezett francia–magyar gazdaságtörténelmi konferenciára készített referátumában foglalta össze, amelynek francia nyelvű írott változata 1975-ben jelent meg (Kosáry 1975, 365–375.).

koncepcióját kell megemlítenünk (Szekfű, 1935). Szekfű 18. század értelmezése általános szemléletéből következően a késő barokk felvilágosodás, társadalmi egyensúly-társadalmi harc episztemológiai kettősség jegyeit viseli magán, s ebből a perspektívából nézve eszményítette a késő barokk szilárd erkölcsöket, a mértékletességet sugárzó szigorú vallásosságot, a rendi kompromisszumot mind a magyar rendek, mind pedig a bécsi kormányzat feldolgozásában, s utasította el – szerinte – az erkölcsi lazulást, szabados életmódot, társadalmi bomlást előidéző felvilágosodást annak minden változatában. Mindezekkel szemben Kosáry Európa, s benne Magyarország 18. századi történeti jelenségeit a folyamatos, régióként változó léptékű és belső struktúrákat felmutató növekedés által meghatározott fejlődés-modell részeként értelmezi.²

A 18. század kutatói körében máig alapvető kézikönyvként számon tartott *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című monográfia 1980 és 1996 között megjelent három kiadásában Kosáry Domokos a 18. századról számos magyar és idegen nyelven megjelent tanulmányában több évtized alatt kielélt történeti koncepcióinak mind a fogalomhasználat, mind a fogalmak értelmezése, az alkalmazott szigorú kategóriarendszer tekintetében rendkívül adatgazdag szintézisét adja.

² Kosáry növekedésmodellje kapcsán Benda Gyula ugyancsak 1975-ben a *Valóság* című folyóiratban közölt rövid írásában a demográfiai, illetve a gazdaság különböző szektoraiban a 18. század folyamán végbement növekedés tényét nem vitatva, a gyarapodás léptékének és a mögöttes, társadalmi és kulturális tényezők által meghatározott mintázatainak feltárását sürgette. A Kosáry-féle növekedésmodell historiográfiai helyéről és szerepéről újabban Vermes Gábor egy tanulmányában (Vermes, 2005, 214–215.), legutóbb pedig Romsics Ignác a magyar történetírásról szóló szintézisében értekezett (Romsics, 2011).

Az 1980-as első kiadást (Kosáry, 1980) változatlan formában követte 1983-ban a második (Kosáry, 1983), majd 1996-ban jelent meg a harmadik, bővített kiadás (Kosáry, 1996). A monográfia harmadik kiadásába került be az eredetileg 1976 márciusában lezárt kézirat után megjelent nemzetközi és magyar szakirodalmi termés kritikái, analitikus igényességgel bőségesen kommentált, a szerző a korábbi kiadások elsősorban irodalomtörténetesek és művészettörténetesek részéről megfogalmazott kritikáira³ adott reflexióit is tartalmazó bibliográfiája az eredeti tematikát ismétlő struktúrában. A művelődéstörténeti szintézis 1987-ben a Budapesten megrendezett VII. Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus idejére erősen rövidített angol nyelvű kiadásban is megjelent (Kosáry, 1987).

A monográfia genezisének körülményei rávilágítanak a szerző által alkalmazott periodizációra és művelődéstörténeti koncepcióra. A magyarországi művelődés történetét 1711 és 1790 közötti periódusban tárgyaló szintézis terve valójában a tízkötetes Magyarország történetével kapcsolatban az 1960-as években megindult történészviták kapcsán kristályosodott ki,⁴ úgy is fogalmazhatunk, hogy a tízkötetes volt az, amiből önállósult és koncepcióját alapvetően meghatározta. Így alakult ki az a szűkebben vett, a művelődés

³ A monográfia kapcsán a különböző szaktudományok részéről felmerült legélesebb kritikák elsősorban a szerző által alkalmazott periodizációt érintették. Fenntartásukat az irodalomtörténetesek részéről a legmarkánsabban Tarnai Andor (Tarnai, 1982, 363–366.), a művészettörténet perspektívájából Jávor Anna (Jávor, 1981, 143–144.) fogalmazták meg.

⁴ A viták kiadott anyagait ld. (Vita, 1968.) és (Vita, 1971). Kosáry Domokos két nagy művelődéstörténeti fejezete végül a tízkötetes *Magyarország történetének* IV. kötetében 1989-ben jelent meg (Kosáry, 1989, 769–824, 1125–1205.).

vizsgálatát a társadalom különböző szintjein az ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségek spektrumára korlátozó művelődéstörténeti koncepciója, amelyben alkalmazhatónak találta az alap-felépítmény kategóriarendszert.⁵ Ugyancsak a tízkötetes struktúrájához jórészt kényszerűségből való alkalmazkodás eredménye a politikatörténetből vett évszámok szerinti periodizáció.

Kosáry Domokos saját bevallása szerint – amit a monográfia 1980-as első kiadásának előszavában fogalmazott meg – könyvét „... tulajdonképpen témájának feldolgozásán túl, módszertani kísérletnek szánt[á] annak bemutatására, hogy a hazai művelődés történetének egy adott szakaszát és azon belül egész spektrumát miként lehet olyan rendszerben összefoglalni, amely a jelenségek belső összefüggéseinek lehetőleg megfelel, és amelynek főbb elvi tanulságai esetleg máshol, más időszakban is felhasználhatók” (Kosáry, 1980). A szerző duális modell mentén az eszmetörténet és a stílustörténet fogalomkészletének sajátosan egyéni alkalmazásával építi fel, és sorakoztatja egymás mellé, illetve időben egymás mögé a különböző politika-, társadalom-, művelődés-, kultúr-, és tudománytörténeti koncepciókat, tematizálásában érzékelte egy, az 1760-as évekbe rögzíthető radikális paradigmaváltást. E periodizációs gyakorlatnak megfelelően a század első, időben hosszabb fele a kései barokk elnevezést kapta, míg a második, 1790-ig terjedő periódus a felvilágosodás, illetve annak a szerző által kidolgozott különböző változataival jellemezhető rendszerbe helyeződik. A két időrendi fejezet a művelődés különböző területeit érintő esz-

⁵ A magyarországi művelődéstörténet-írás 19. és 20. századi irányzatainak újabb historiográfiai összefoglalását nemzetközi kitekintéssel ld. (Dobszay/Fónagy, 2003, 399–407.).

mei irányzatok elemzésével, a kulturális élet tagozódását a társadalmi rétegződés és csoportképződés jelenségeinek perspektívájából feltáró vizsgálatával indul, majd a művelődés szektorainak, a vallásnak, az egyházaknak, az oktatásnak, az iskoláknak, a tudományoknak, az irodalomnak, a zenének és a képzőművészeteknek a bemutatásával zárul.

Ha a szintézis politika- és eszmetörténeti narratíváját vesszük közelebről szemügyre, kibontakoznak a nagyobb léptékű ideológiai alakzatok, mint a késő barokk és a felvilágosodás, s ez utóbbinak speciálisan kelet-közép-európai jelenségeiként aposztrofált változatai, mint felvilágosult abszolutizmus, felvilágosult rendiség, illetve a jozefinizmus vagy az ennél tágabb értelmezési kereteket kínáló felvilágosult antifeudalizmus, de kitér kisebb léptékű, átmeneti alakzatok tárgyalására is, mint a janzenizmus, pietizmus vagy a libertinizmus. Míg a barokk a felvilágosodással szemben határozódik meg, a felvilágosodás különböző hazai változatait a feudális-antifeudális szemléleti kettősség jegyében különíti el. Az első változat a felvilágosult abszolutizmus a feudális államot igyekezett magasabb, korszerűbb színvonalra emelni. Habsburg vezetése, bécsi központja ellenére végig, mindkét szakaszában, tehát II. József alatt is akadtak mind magyar, mind nem magyar hazai hívei, s ez „... valamiféle politikai tapasztalati iskola volt olyanok számára is, akik már korán, vagy utóbb II. József idején szembefordultak vele” (Kosáry, 1976, 678.) Részint ennek nyomán, részint ennek ellenpárjaként és vele vitában bontakozott ki a felvilágosult rendi tendencia, amelyet a nemesség felvilágosult csoportjai képviseltek, s amely a feudális kereteken belül mozogva a régi rendi struktúrát, a feudális képviselési rendszert igyekezett korszerűsíteni, magasabb színvonalúvá emelni. A harma-

dik változatot azok a nemesi reformerek és nem nemes értelmiségiek képviselték, akik ugyan szám szerint nem sokan, e dialóguson felülemelkedve, a feudalizmus felszámolására törekedvén a felvilágosodás polgári ideológiáját képviselték. Mivel önálló politikai erővel nemigen rendelkeztek, eleinte mint magyar jozefinisták a felvilágosult abszolutizmust támogatták (azt igyekeztek haladóbb irányba tolni), majd utóbb a jozefin rendszer bukása után kibontakozó nemesi-nemzeti mozgalomhoz kapcsolódva annak felvilágosult szárnyát igyekeztek társadalmi és politikai reformok irányába tolni. Utóbb elsősorban ezek sorából kerültek ki a magyar jakobinusok.

A monográfia szociokulturális olvasata nyomán válnak nyomon követhetővé a szerző által elkülönített különféle kulturális igényeket és igényességet felmutató, többé-kevésbé nyitott kategóriákként kezelt társadalmi szintek. Kosáry alapvetően három szintet rekonstruál, de amint azt maga is hangsúlyozta hármassal nem azonos a korszak társadalmi struktúrájával. A felső szintet, mely a század második felében különül el a másodiktól, a főnemesség szűk csoportja és a köznemesség többnyire jómódú, az Európából érkező új világnézeti tartalmak iránt fogékony rétege képviseli, mely megteszi az első lépéseket a felvilágosodás felé, és kialakítja annak hazai, rendi változatát. A második szintet a nemesség zöme, a Werbőczyhez ragaszkodó és a provincializmusban megrekedt, a barokk eszmevilágot továbbhordozó tömbje alkotta. A harmadikat pedig az ország népességének mintegy kilenczetedét kitevő parasztság. Ezzel a hármassal a szerző a hazai fejlődés elmaradottságát, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a társadalomban lassú elmozdulás figyelhető meg a polgári fejlődés irányába, ám a polgárság nem kap külön szintet e ho-

rizontális tagolásban. Míg a polgárságnak zömében nem nemes értelmiségiek alkotta, a század utolsó harmadában megerősödő felső rétege a modell első szintjében kapott helyet, (amely minden számbeli gyengesége ellenére a hazai művelődés fejlesztésében jelentős szerepet töltött be,) addig a mezővárosok konzervatív szemléletű civispolgárai a második szintet gyarapították.

Ha a monográfiát a tudománytörténet kontextusai felől olvassuk, a szerző kommentárjai, szövegszerű utalásai, hivatkozásai, kritikai megjegyzései nyomán kibontakozik egy kép, amely azt mutatja, hogy a 18. század utolsó harmadában a magyarországi tudományos életben is látványos, sőt bizonyos tekintetben radikális változások következtek be, vagy legalábbis indultak el: az éppen formálódó szaktudományok fogalmi készlete, önértelmezése, szemléletmódja és nem utolsósorban egész mögöttes intézményrendszere volt átalakulóban. Bár a tudományok korabeli belső rendszere, az egyes tudományterületek formálódásának dinamikájában megmutatózó mintázatok, a századra jellemző tudomány szemléletek és módszertani irányelvek, csakúgy, mint a tudományos önreflexió változó képletei, csak implicit módon jutnak kifejezésre, a monográfiából mégis mozaikszerűen rekonstruálhatóak azok az egyéni értelmiségi teljesítmények, pályáik, amelyek jól mutatják ezeket (a fentiekben vázolt) a tendenciákat. Ugyanígy kirajzolódhatnak a korabeli tudásáramlásnak az időben változó irányú, változó szélességű, sebességű és változó minőségű ciklusai, amelyek nyomán a század első felében rendelkezésre álló tudásállományhoz képest a 18. század utolsó harmadában új jelentések, új tudáselemek kristályosodtak ki.

Kosáry Domokos nagyívű vállalkozása első megjelenésétől kezdődően a mai napig

kiindulópont, fontos, elsődleges hivatkozási alap a kutatók számára. Jelzi ugyanakkor a továbbgondolást, jelzi, hogy nincsenek lezárt, a történelem sokszínűségében és összetettségében abszolutizálható képletek. Kosáry Domokos a folyamatos önreflexióra és szükség szerint önkorrekcióra inti nemcsak a történészeket, hanem a társadalomtudomá-

nyok területén működők újabb és újabb generációit.

Kulcsszavak: *Kosáry Domokos, 18. század, barokk, felvilágosodás, művelődéstörténet, hanyatláselméletek, növekedésmo-
dell, ideológiai alak-
zatok, szociokulturális kontextusok, tudomány-
történeti narratíva*

IRODALOM

- Benda Gyula (1975): Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez. *Válóság*. 18, 3. 99–101.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán (2003): Művelődéstörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 387–409.
- Eckhart Ferenc (1922): *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Eckhart Ferenc (1958): *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815*. Akadémiai, Budapest
- Hovanyecz László (2007): Európának szüksége van ránk – Beszélgetés Kosáry Domokossal. *Európai tükör*. XII, 12, 3–13.
- Jávor Anna (1981): Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. *Ars Hungarica*. IX, 1. 143–144.
- Kosáry Domokos (1975): Les antécédents de la Révolution industrielle en Hongrie: hypothèses et réalités. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 21. 365–375.
- Kosáry Domokos (1975): Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? *Válóság*. 18, 1, 13–22.
- Kosáry Domokos (1976): Felvilágosult abszolutizmus, felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*. 19. 4. 675–720.
- Kosáry Domokos (1980¹): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest
- Kosáry Domokos (1983²): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest
- Kosáry Domokos (1987): *Culture and Society in Eighteenth-Century Hungary*. Corvina, Budapest.

- Kosáry Domokos (1989): „A művelődés késő barokk változatai és A felvilágosodás változatai című fejezetek In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. II. köt. Akadémiai, Budapest. 763–824, 1125–1205.
- Kosáry Domokos (1996³): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest
- Romsics Ignác (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest
- Szekfü Gyula (1935): *Magyar történet*. IV. köt. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Tarnai Andor (1982): Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 86. 3. 363–370.
- Toldy Ferenc (1864–1865): *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időktől a jelen korig rövid előadásban*. Athenaeum, Pest
- Vermes Gábor (2005): Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon. *Aetas*. 20, 1–2. 213–230.
- Vita a feudális kori magyar történetírás periodizációjáról*: [1966. márc. 4.]/[rend. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet „Magyarország története” Szerkesztő Bizottság]. (1968): Akadémiai, Budapest
- Vita Magyarországi kapitalizmuskori fejlődéséről*: [1969. okt. 10.]/[rend. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet „Magyarország története” Szerkesztő Bizottság]. (1971): Akadémiai, Budapest